

CONFESIUNE, IDENTITATE, TOLERANȚĂ RELIGIOASĂ ÎN COLEGIILE REFORMATE DIN ROMÂNIA: MODELAREA UMANISMULUI LUI RELIGIOS ÎN SECOLUL XX-XXI

Lect. univ. dr. Kund Botond GUDOR

*Facultatea de Teologie și Muzică Reformată,
Universitatea “Babes-Bolyai”, Cluj-Napoca, Romania
gudorbotond@yahoo.com*

ABSTRACT: *Confession, Identity, Religious Tolerance in Reformed Colleges in Romania: Shaping Religious Humanism in the 20th-21st Century.*

The Reformed colleges were the product of Protestant pedagogy within the framework of the Reformation. They developed in competition with existing models, by copying, multiplying, or even replacing other educational centers. The pedagogical institutions were closely linked to pedagogical centers in the Netherlands, the German Principalities, Switzerland, and England. The existence of these centers generated identity debates within the Reformation. Protestant education in Transylvania is represented by several exceptional pedagogical centers of the Reformed Church in Aiud, Alba Iulia, Cluj, Zalău, Odorhei, Sfântu Gheorghe, Oradea, Târgu Mureș, and Orăștie. The establishment of Reformed colleges meant the progressive building—up to the 18th century—of a Hungarian identity discourse beyond the confessional one. The relationship between primary schools—general schools at the level of rural or semi-urban localities—and higher-level educational institutions was deeply dynamic. The formation of educational centers was closely tied to the political figures of the Principality, whose erudition and humanism formulated educational goals with the aim of forming elites in a tolerant and humanist spirit. Socially, it represented the only chance for the lower classes to rise and for the middle classes to engage in a long educational process carried out under the auspices of *pietas et eruditio*.

Keywords: *pedagogy, reformed, college, tolerance, humanism.*

Reforma religioasă transilvăneană poate fi legată de marile momente ale formării Principatului Autonom al Transilvaniei (1541), sau de momente ale recunoașterii sale politice internaționale (Speyer 1571). Noile cercetări ale istoriei reformei ne arată însă o evoluție a curentului reformat, care prin centrele sale modelatoare europene, are nevoie de o asimilare a curentelor teologice revoluționare, pe de altă parte, de aclimatizarea gândirii biblice la o realitate socio-politică mult mai conservatoare, decât în Vestul Europei.¹ Ca urmare a rezultatelor notabile ale Reformei în această parte a continentului, regiunea devine și o punte a protestantismului în relația sa pe de-o parte cu lumea ortodoxă², pe de altă parte cu lumea musulmană din vecinătatea ei.

Tumultul schimbărilor religioase, prin care Reforma religioasă va trece prin luteranism³, calvinism⁴, mai apoi unitarianism a cerut și o perseverență ordonare socio-eceziastică, moderată în genere de principiile transilvănean și de Dietă⁵. Fenomenul reformat astfel va fi de lungă durată, chiar dacă momentele implementării constituționale (1571-luteranism, 1564-calvinism, 1568-unitarianism) ne arată finalități identitare și confesionale bine delimitate în timp.⁶ Formarea identităților religioase

1 Zoványi Jenő, *A magyarországi protestantizmus története I-II* [Istoria protestantismului din Ungaria], ed. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004; Oborni Teréz, *Erdély fejedelméi* [Principii Transilvaniei], Budapest-Kolozsvár, 2023; *Reforma 500 de ani de impact teologic ecleziastic și social*, ed. Ioan Gheorghe Rotaru și Jeremia Rusu, Cluj Napoca, Editura Risoprint, 2017; Daubigne, *History of the protestant church in Hungary*, Sprinkle Publications, 2001; Krista Zach, "Humanismus und Renaissance in Siebenbürgen". *Über ihre Voraussetzungen und Wege der Entfaltung in der Randzone (15–16. Jahrhundert)*, *Ungarn-Jahrbuch* 1979, pp. 163–224.

2 Ana Dumitran, *Religie ortodoxă – Religie reformată. Ipostaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI–XVII*, Cluj–Napoca, 2004.

3 Asztalos Miklós, "A wittenbergi egyetem és a magyar kálvinizmus." [Universitatea din Wittenberg și calvinismul maghiar] in: *A bécsi magyar történeti intézet évkönyve. II.* Budapest, 1932.

4 Kopp Erika, "A kálvinizmus hatása a magyar oktatásügyre" [Efectele calvinismului asupra pedagogiei maghiare], în *Magyar Tudomány*, 2010/2.

5 Ioan-Gheorghe Rotaru, "The Transylvanian Diet: A Precedent to Human Rights and Religious Freedom - 400 Years Prior to the Universal Declaration of Human Rights", în *Shaping a World of Freedoms: 75 Years of Legacy and Impact of the Universal Declaration of Human Rights*, Nelu Burcea and Liberato C. Bautista (eds.), New York, United Nations Plaza, UNEQUAL World Research Center, 2023, pp. 205-221.

6 Rogers Brubaker–Frederic Cooper, "Beyond Identity", *Theory and Society*, 29/1, 2000,

sunt perceptibile și în secolul al 18-lea, deci se poate conchide că reforma în temporalitatea acesteia nu a fost tributară doar secolului al 16-lea cii și secolelor viitoare, fiind una progresivă și rezultând identități și alterități religioase consolidate în timp.⁷ În acest ritm al schimbărilor confesionale pe de-o parte toleranța religioasă⁸ a fost aceea, care permitea ca schimbările survenite în viața religioasă să nu perturbe viața politică și socială, pe de altă parte puterea limitativă a Dietei și obligațiile princiare au fost acelea, prin care radicalitatea teologică a schimbărilor nu a provocat răspunsuri intempestive nici din partea părții vătămate confesional, nici din partea noii confesiuni aflate în vâltoarea construcției identitare.⁹

Parte a acestui demers a fost și implementarea, susținerea și dezvoltarea unor centre educaționale, denumite Colegii. Aceste centre educaționale confesionale s-au dezvoltat în concurență cu modelele existente, copiind, multiplicând sau chiar înlocuind alte unități educative. În Transilvania, chiar în Colegiile celor două orașe vecine, Alba și Aiud, dezbateră teologică protestantă efervescentă din Țările de Jos¹⁰ și-a putut măsura pe deplin eficacitatea și influența transilvăneană¹¹. Unele Colegii au dispărut datorită provocărilor istoriei, altele însă au avut un ecou multiseclar până

pp. 1–47; *Europe without Borders: Remapping Territory, Citizenship and Identity in a Transnational Age*, ed. Mabel Berezin– Martin Schain, Baltimore, Johns Hopkins UP, 2004.

7 Tóth Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében [Sub semnul Reformei prelungite]*, Budapest, 2023. și Tóth, Zsombor (2019) "Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I. Konfeszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500-1800)", *Irodalomtörténeti Közlemények*, 123 (6). pp. 719-739

8 Ioan-Gheorghe Rotaru, "A look at how the concept of human rights has evolved over time", în *Journal For Freedom of Conscience (Jurnalul Libertății de Conștiință)*, vol 11, nr.2 (2023), pp.825-874.

9 Gudor Kund Botond/-Dumitran Daniel (red.), *Geneza și semnificația ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei (secolele XVI-XVIII)*, Alba Iulia, Editura Altip, 2010, pp. 1-238

10 Gudor Kund Botond, „Leiden, the formative space of the transylvanian academical pilgrimage. Case of Bod Péter (1712-1769)”, în *The Historiographical Paradigm change in 18th century Transylvania*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2009; Kecskeméti Gábor, „A németalföldi egyetemek hatása a kora újkori magyarországi eszmetörténetben”, în *Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, ed. Bozay Réka, Debrecen, Printart-Press Kft., 2014, pp. 246–266.

11 „A coccejánus enyedi főiskola” [Colegiul Coccejan din Aiud], și Koltay-Kastner Jenő, „Tótfalusi Kis Miklós Coccejanizmusa” [Cocceianismul lui Kis Miklós Tótfalusi], în *Irodalomtörténeti közlemények [Studii de istorie literară]*, 1954, pp. 284-285.

în secolul al 21-lea, dezvoltând o intensă modelare identitar-confesională și socio-economice a societății din care făceau parte. Existența acestor centre au generat însăși dezbaterea identitară și evoluția culturală din cadrul Reformei¹². Fiind influențată de trenduri europene ale teologiei și pedagogiei¹³, defazată adeseori față de modernitate, dar grăbită să ajungă din urmă aceasta educația protestantă din Transilvania, este reprezentată de câteva centre pedagogice de excepție ale Bisericii Reformate din Aiud¹⁴, Alba Iulia¹⁵, Cluj¹⁶, Zalău, Odorhei¹⁷, Sfântu Gheorghe, Oradea¹⁸, Târgu Mureș¹⁹,

12 Ioan-Gheorghe Rotaru, *Sabatarienii în contextul vieții transilvane (sec. XVI-XX)*, vol. I, Cluj-Napoca, Editura Risporint, 2014, pp. 127-215.

13 Gábor Kecskeméti, „The Reception of Ramist Rhetoric in Hungary and Transylvania: Possibilities and Achievements”, in *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts: Ramism in Britain and the Wider World*, eds. Steven J. Reid și Emma Annette Wilson, Farnham, UK, Ashgate, 2011, pp. 205–225.

14 Nagy Géza, *A Bethlen Kollégium tudományos gyűjteményeinek története [Istoria colecțiilor științifice de la Colegiul Bethlen]*, Kolozsvár, 1947., P. Szathmáry Károly, *A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története [Istoria Colegiului din Alba Iulia Aiud]*, Nagyenyed, 1968.

15 Gudor Kund Botond, „A gyulafehérvári-sárospataki református kollégium” [Istoria Colegiului Sárospatak Alba Iulia] in *Praeceptor Historiae Ecclesiasticae. Tanulmányok Buzogány Dezső 65. születésnapjára*, Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 30, KPTI, Kolozsvár, 2022, pp. 251-284.

16 Török István, *A kolozsvári evangéliumi Református Collegium története [Istoria Colegiului reformat din Cluj]*. Kolozsvár, 1905., Zsengeller József, „Vörös kakasból fönix. Református Kollégiumtüzek története és hatásai az oktatásra” [Din cocoșul înroșit se naște pasărea fenix. Incendii la colegiile reformate și efectele acestora asupra procesului de învățământ], *Egyháztörténeti Szemle, Tudományos folyóirat, Church History Review, Academic journal*, no. 1, 2022/23, pp. 75–92.

17 Albert Dávid, „Lapok az újjáéledt székelyudvarhelyi Református Kollégium történetéből” [Din istoria Colegiului Reformat din Odorhei], în Bekő István (red.), *A Baczkamadarasi Kis Gergely Református Gimnázium évkönyve 2003-2004*, Református Gimnázium, Székelyudvarhely, 2004., Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi evangéliumi Református Kollégium múltja és jelene – Történeti vázlat. [Schiță istorică a Colegiului Reformat din Odorhei]*, Székelyudvarhely, 1895.

18 Pálfi József, *Iskola, oktatás a 16. századi Váradon [Istoria pedagogiei în Oradea secolului al 16-lea]*, in: Kónya Péter, Kónya Annamária (red.), *Reformáció Közép-Európában II.*, Presov, Vydavateľstvo Presovskej Univerzity, 2018, pp. 481–495.

19 Farczady Elek, *A marosvásárhelyi református egyházközség élete 1556-1948*, [Istoria comunității reformate din Târgu Mureș] Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Marosvásárhely, 2000., Koncz József, *A marosvásárhelyi evangéliumi Református Kollégium története (1557-1895) [Istoria Colegiului Reformat din Târgu Mureș]*, ed. Mentor, Maros-

Orăștie, ca să amintim doar cele mai importante.²⁰ Existența și evoluția acestora nu poate fi detașată de istoricul colegiilor unitariene sau luterane, dar însăși aportul regional al acestora merită considerație din punctul de vedere al comunității religioase din România. Înființarea unor colegii reformate a însemnat în același timp edificarea progresivă -până în secolul al 18.-lea- a unui discurs identitar maghiar dincolo de cel confesional rezultând și un adevărat spirit transilvănean, care diferențiază protestantismul transilvănean de celelalte regiuni locuite de maghiari. Studiul de față va trece în revistă câteva din ideile ordonatoare ale evoluției pedagogice din cadrul colegiilor reformate, efectele târzii ale pedagogiei protestante, fiind susceptibile până în zilele noastre. Secolul 21, asemenea celor precedente își asumă formarea unor persoane creștine, responsabile și tolerante cu o înaltă ținută și responsabilitate morală pentru societatea care i-a format.

Pentru început vom trece în revistă câteva dintre centrele educaționale ale reformaților. Înființarea acestor centre va ține în genere de necesitatea pedagogică de a ține în viață acel percept al Reformei că Biblia poate fi cercetată, explicată și citită (tipărită) în măsura în care sunt formați tineri în sensul umanismului religios. Studenții întorși de la marile centre universitare medievale europene (Bologna, Roma, Cracovia), mai apoi (Heidelberg, Herborn, Frankfurt am Main) au realizat că una din lipsurile mari ale societății transilvane este incultura, izvorâtă din neștiință. Datorită acestui handicap Cuvântul nu a avut șansa propagării asemenea altor regiuni europene. Urmare a necesităților inerente, dar și a discursului critic practicat de peregrinii academici, dedublat de necesități practice izvorâte din noua administrație transilvăneană, oamenii politici: principii, sau nobili au creat oportunități educaționale tineretului din Transilvania. Aceste oportunități doreau a iniția și promova local colegii, colegii de tip gimnazial, colegii ilustrate superioare și colegii academice în vederea formării profesionale a tineretului în cadrul Principatului. Transformarea școlilor incipiente în colegii de rang înalt, sau menținerea unora existente cu burse, profesori renumiți și programe educaționale performante s-a dovedit un proces extrem de greoi,

vásárhely, 2006; Tonk Sándor, "A marosvásárhelyi Református Kollégium múltjából", în Pál -Antal Sándor-Sebestyén Mihály (red.), *Maros-Torda megyei olvasókönyv* în <https://adatbank.ro/cedula.php?kod=2490> [accesat 06.08.2024].

20 Pálfi József, *Református felsőoktatás Erdélyben. Universitas-sors a reformációtól a Kolozsvári Tudományegyetemig [Educație universitară maghiară în Transilvania]*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2010, p. 331.

uneori imposibil. Renumitele universități transilvănene, ca de exemplu cea iezuită din Cluj (1581), cea reformată din Alba Iulia (1622) nu au putut să-și susțină funcționarea în timp, datorită unor vicisitudini istorice, sau nu au reușit să ofere studenților consecvent tripticul universitar (teologie, medicină, drept-filosofie) consacrat în pedagogia Europei²¹. Datorită acestor neajunsuri peregrinarea academică, inclusiv până astăzi, se bazează pe formarea studenților și în străinătate. Între marii fondatori ai Colegiilor îi vedem pe principii István Báthory, Gabriel Bethlen, Mihail Apafi etc. sau conți: Miklós Bethlen, János Bethlen, Mikó Imre, Miklós Wesselényi, ceea ce ne arată și suportul politic și logistic solid arătat unor astfel de inițiative.

Relația dintre școlile primare – generale de la nivelul localităților rurale sau semiurbane și instituțiile abilitate de învățământ de rang mai superior au fost într-o dinamică profundă²². Oricare dintre aceste școli, în măsura în care rezida într-o regiune mai importantă din punct de vedere confesional, tindea spre o categorie superioară. Pe de altă parte un colegiu putea să decadă la simplă școală rurală în măsura în care nu îndeplinea exigențele ridicate de regulamentele și standardele afișate la înființarea sa. Centrele educaționale confesionale își au dinamica proprie, câteodată sinuoasă, dar aproape în exclusivitate raportate la sistemul ierarhic de valori educaționale, unde gimnaziul, putea deveni ilustru, mai apoi academie în funcție de veleitățile și posibilitățile sale academice. Astfel un exemplu elocvent este cel al școlii reformate din Alba Iulia, care după preluarea școlii unitariene și surclasarea învățământului romano-catolic dinaintea reformei, tindă să devină colegiu ilustru. Acest colegiu va fi înnobilit la 1622 de principele Gabriel Bethlen cu titulatura de Colegiu Academic. Însă acest parcurs a fost unul de excepție, altor colegii, ca de ex. Cluj, Târgu Mureș rămânând doar calitatea de colegiu sau colegiu ilustru. Doar în secolul al 18.-lea se discută despre înființarea unor Academii Științifice în cazul preotului Bod Peter, de această dată însă pentru toate confesiunile tran-

21 Imre Sándor, *A felsőbb oktatás Erdélyben 1541–1918 [Învățământul superior din Transilvania 1541-1918]*, în <https://mek.oszk.hu/04700/04729/html/31.html> [accesat 06.08.2024] și Szögi László, *A magyar felsőoktatás kezdetei [Începuturile învățământului superior din Transilvania]* <https://www.kfki.hu/~cheminfo/hun/olvaso/histchem/legenda/egyetem/felso2.html> [accesat 06.08.2024]

22 Szebenyi Péter, "Új korszak kezdete az európai pedagógiában: Az iskolai népoktatás követelménye" [*O nouă eră în pedagogia generală a Europei. Școlile laice și cerințele lor*], în *Magyar Pedagógia*, 101/3, 2001.

silvănene recepte. Filiația ierarhică a colegiilor a însemnat și o distribuire geografică și proporțională a relației colegiilor ilustre, considerate mamă (mater), care răspundeau de colegii mai mici- tip pepinieră, denumite filii sau particule. Acestea erau subordonate față de Colegiile mamă, dar funcționau ca școli pregătitoare pentru instituțiile care le administrau. Consolidarea școlii reformate din Făgăraș a avut drept consecință revigorarea sistemului de școli-particule din Transilvania, care au fost administrate de Colegiile-mamă; Aiudul deținea școlile din Baia Sprie, Orăștie, Cluj, Târgu Mureș, Alba Iulia și Făgăraș. Dezvoltarea instituțiilor școlare a fost însoțită de intenția ca, în timp, și particulele să dobândească un statut academic (cel de *Gymnasium illustre*).

Formarea centrelor educaționale a fost strâns legată de personalitățile politice ale Principatului, a căror erudiție și umanism a formulat dezideratele unei școli. Motivația înființării a fost aproape întotdeauna aculturația regiunii, dedublată de dorința de a ajunge din urmă Vestul în politica sa educațională. Astfel la Alba Iulia formarea noii școli academice a fost precedată de exigențele academice ale lui Ioan Sigismund de Zápolya, mai apoi Gabriel Bethlen. Clujul a fost ideologic format de Apáczai Csere János²³. Colegiul din Sfântu Gheorghe de contele Imre Mikó (1805-1876). Colegiul din Odorhei de János Bethlen (1613-1678) etc. Modernizarea unei școli a fost tributară și arbitrariului. În cazul în care una dintre școlile vizate a fost alungată, aceasta și-a reînțemeiat instituția de înaltă ținută în orașul de rezidență, care i-a primit după exil. Un exemplu elocvent al fost al Colegiului din Sárospatak (Ungaria), care fiind alungată, s-a refugiat la Alba Iulia în 1678, mai apoi în Târgu Mureș la 1718 unde a înființat Colegiul Academice dintre care ultimul există până astăzi. Pentru episcopul István Veszprémi (1637-1713), stabilirea studenților din Sárospatak în Alba Iulia ar fi fost o ocazie unică de a realiza vechiul vis al lui Apáczai privind înființarea în Transilvania a unei adevărate academii²⁴, ceea ce situația politică transilvăneană nu a permis. Putem deci afirma că proliferarea

23 Apáczai Csere János, *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról [Despre necesitatea imperativă a școlilor]*, Budapest, Magvető Kiadó, 1981.

24 „Mi s-ar părea foarte necesar, domnule, dacă puterea pe care o deținem acum cu cele trei colegii ar putea fi folosită pentru a fonda o Academie”; Herepei János, „Az akadémia szükségességének gondolata Erdélyben 1672-ben” [Ideea fondării Academiei din Transilvania în 1672], în Herepei János - Köpeczy János, în *Adattár XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, II, Szeged-Budapest, 1966, p. 635.

și multiplicarea factorului educațional a fost susținut politic și bisericesc, acesta fiind motorul economic și politic privind funcționarea unui colegiu, dar susținerea a fost totodată tributară și momentelor de criză din cadrul istoriei Principatului.

Argumentele întemeierii unor colegii, dincolo de veleitățile educaționale ale unor conducători politici sau pedagogi au fost și sunt actuale și astăzi. Doar formarea unor elite în spirit tolerant și umanist, pot reprezenta un suport uman ideal pentru menținerea unor obiective religioase, culturale, politice și diplomatice. Dincolo de ideea de seminarii teologice, colegiile transilvănene însemnau acea pepinieră a intelectualității transilvănene în devenire, prin care biserica, administrația, economia, jurisprudența și medicina putea să-și întărească pozițiile și vitalitatea. Din punct de vedere social reprezenta singura șansă a ridicării claselor de jos, și a întrămării claselor de mijloc într-un îndelung proces educativ desfășurat sub auspiciile *pietas et eruditio*.

Împlinirea acestor deziderate se puteau realiza doar în măsura în care oferta educațională se ralia experiențelor premergente, mai ales acelor care și-au dovedit eficacitatea aproape imediată în remodelarea prin școală a țesutului confesional al Transilvaniei. Înființarea Colegiului Academic din Alba a fost înființat în conformitate cu sugestia principelui Bethlen "*more iesuitarum*" asemenea deci modelului iezuit, deja pus în practică la Cluj. În scurt timp efectele umanismului practicat de centrele reformatoare din Germania au îmbogățit experiența protestantă acumulată prin *Ratio Studiorum*, la care s-au adăugat metodele folosite de universitățile germane din Herborn și Heidelberg. Pedagogia lui Comenius a influențat direct prin Colegiul din Alba Iulia-Sárospatak și prin persoana principelui Gheorghe Rákóczy al II-lea întreaga pedagogie transilvăneană, cărțile lui pedagogice fiind la mare căutare în Principat²⁵. Modelul englez al pedagogiei pătrunde în Transilvania prin Isak Basire, care realizează prima programă pedagogică consecventă aplicată pentru colegiile reformate din Transilvania. Astfel prin adoptarea diverselor influențe: germane și engleze Transilvania și-a diversificat opțiunile pedagogice capabile să o mențină în consens cu noile idei și inovații de pe continent. Diversificarea modelelor pedagogice europene în Transilvania a devenit posibilă odată cu evoluția universită-

25 Comenius, *Ratio Educationis*, trad. și studiu introductiv: Mészáros István, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

șilor reformate din Țările de Jos. Cu ajutorul Academiiilor din Groningen, Utrecht, Amsterdam, dar mai ales prin bursele asigurate de Universitatea de Stat din Leyden, colegiile devin replici ale universităților apusene în care își asumă calitatea de felinare ale Estului. La Alba Iulia profesorul Sámuel Kaposi a folosit cel mai des opera teologului olandez contemporan cu el, Leonard van Rijssen (1631-1716)²⁶. A susținut, de asemenea, prelegeri de matematică, astronomie și filozofie naturală. Prelegerile sale promovau cele mai recente progrese din medicină aflate din Țările de Jos²⁷. A fost unul dintre promotorii științelor naturale din Transilvania și un cunoscător al științelor despre Orient²⁸. A introdus predarea limbii engleze în programa școlară din Alba Iulia, în legătură cu el făcându-se prima mențiune transilvăneană a studiilor filologice în limba engleză din această parte a Europei²⁹.

Vocația iluministă a colegiilor diversifica deci experiența Renașterii și Reformei³⁰, mai ales datorită faptului că Principatul aflându-se sub sceptrul Habsburgilor a realizat că doar colegiile și peregrinarea academică pot fi acele locuri prin care reformatii se pot desfășura neîngrădiți. Acest demers al rezistenței pedagogice în fața contrareformei a fost ajutat de universitățile Berna, Zurich și Basel din Elveția, ori noile centre germane din Göttingen și Berlin. Utilitarismul devine ideea principală a pedagogiei transilvănene. Însăși teologia devine fizico-teologie, dorind a ajunge din urmă ecourile raționaliste de tip cartezian omniprezente în Europa. În 1736 manualul lui István Tőke Vásárhelyi a fost tributar celor mai noi pedagogii europene: *Institutiones philosophiae naturalis dogmatico-experimentalis, quibus veritates physicae luculensis observationibus et experimentatis illustratae ac confirmatae*,

26 Cel mai cunoscut este: Leonardus Rijssenius, *Summa Theologia Elencticae Completa. Et didacticae quantum sufficit*, Edinburgh, 1692.

27 Kimpian, Annamária, „Manualul manuscris al lui Csajághy János – Alba Iulia 1695-1697”, în *Apulum* (56/2019), p. 14.

28 M. Zemplén Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig* [Istoria fizicii în Ungaria până în 1711], Budapest, 1961, pp. 288–294.

29 Gömöri György, „Kaposi Juhász Sámuel angliai utazása és későbbi tanári működése” [Călătoria lui Samuel Kaposi Juhász în Anglia și studiile sale ulterioare], în Dr. Deé Nagy Anikó, Sebestyén-Spielmann Mihály, Vakarcz Szilárd (ed.), *Emlékkönyv a Teleki Teka alapításának 200. éves évfordulójára 1802-2002* [Monografie comemorativă a 200 de ani de la înființarea Bibliotecii Teleki. 1802-2002], Marosvásárhely, Editura Mentor, 2002, p. 526.

30 Ioan-Gheorghe Rotaru, *Istoria filosofiei, de la începuturi până la Renaștere*, Cluj-Napoca, Cluj University Press, 2005, pp.347-448.

*nexu scientifico methodice proponuntur in usum auditorii adornatae cum figuris Aeneis atque indice a' Stephano Töke M. Vásárhely.*³¹

„În prefața lucrării sale, referindu-se la Descartes, a menționat că „a curățat filosofia de praful scolastic și, scuturând jugul sclaviei, a restabilit libertatea de a filozofa”. În opinia sa, mijloacele filosofiei nu sunt doar ipoteze, ci și observații practice corecte. Paralelismul cartezian între rațiune și experiență străbate întreaga sa lucrare și pedagogie.³² Pentru a susține observațiile sale, s-a bazat pe experiențele lui Evangelista Torricelli (1608-1647)³³, Otto von Guericke (1602-1686)³⁴, Robert Boyle (1627-1691)³⁵ și Isaac Newton (1642-1727)³⁶. Lucrarea sa nu este doar fundamentată te-

31 Sibiu, 1736, pp. 1-224.

32 Bartók György, „Descartes sorsa Magyarországon” [Soarta lui Descartes în Ungaria], in *Szellem és Élet*, 3-4, Budapest, Szeged, 1938, p.73.

33 A efectuat cercetări deosebit de importante în domeniile barometrului, gravitației, dinamica fluidelor și vidului (elaboratorul conceptului de horror vacui). A perfecționat microscopul. Este considerat unul dintre cei mai importanți fizicieni și matematicieni ai perioadei baroce. Vezi F. Bertola, *Imago Mundi. La rappresentazione del cosmo attraverso i secoli*, Cittadella PD, Biblos, 1995.

34 Omul de știință din Magdeburg a studiat vidul dintre două emisfere metalice, descărcările electrice și gravitația. Cele mai mari merite ale sale sunt legate de investigarea proprietăților mecanice ale aerului și de punerea bazelor fizicii vidului, adică a vidului. Lui îi datorăm inventarea pompei de vid. În 1650, a proiectat o pompă de vid cu un piston neperforat. Vidul dintre emisfere a cauzat inseparabilitatea acestora. Pentru a demonstra acest lucru, Töke a adus pompa de vid la Aiud.

35 Chimist englez. Chimia a devenit de fapt o știință de sine stătătoare în secolul al XVII-lea, în principal datorită activității lui Robert Boyle, care a făcut foarte mult pentru a risipi opiniile care considerau chimia o pseudoștiință dubioasă. În cartea sa „Chimistul sceptic”, Boyle subliniază importanța observației experimentale și a studierii reacțiilor chimice prin metode cantitative. Cele mai durabile contribuții ale sale sunt experimentele inovatoare legate de combustie și calcinare, precum și constatarea sa că volumul unui gaz este invers proporțional cu presiunea gazului”, in Oláh György, *Életem a mágikus kémia - Egy Nobel-díjas önéletrajzi gondolatái [Viața ca și chimie magică-gândurile unui chimist premiat cu Nobe]*, Budapest, Better - Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002. și John Gribbin, *A tudomány története 1543-tól napjainkig, [Istoria științei până în 1543]*, Budapest, Akkord Kiadó, 2004.

36 Fizician, astronom, optician, teolog, matematician și filozof englez. A pus bazele științei mecanicii clasice și a stabilit fundamentele teoriei gravitației universale. A fost promotorul modelului heliocentric al universului. A elaborat calculele matematice pentru calculul integral și diferențial. A dus o viață profund religioasă, considerându-l pe Dumnezeu creatorul și principalul motor al universului. Vezi Paul Strathern, *Newton, Elektra* Kiadóház, Budapest, 2001 și Simonyi Károly, *A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig [Istoria fizicii până în 1990]*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1998.

oretic, ci prezintă și experimente în cartea sa. Era convins de noutatea muncii sale: „A învins totuși și în cei ezitanți dragostea pentru binele comun și, în același timp, convingerea că [vede și Dumnezeu] că eu am aprins primul torța științei experimentale în acest colț al lumii.”³⁷. Încet știința pedagogiei a încercat să ajungă din urmă și așteptările pedagogice imperiale.

Unul dintre pedagogii reformați importanți ai vremii a fost profesorul aiudean Mihály Ajtai Abód. Acesta s-a născut la 29 septembrie 1704 în Aita Seacă.³⁸ Din 1719 a fost elev în Aiud, mai apoi la Orăștie unde a însușit și limba germană.³⁹ A fost ales profesor al Colegiului în noiembrie 1737 unde a predat istorie, filologie și antichități⁴⁰

Ajtai a fost unul dintre profesorii transilvăneni care, în 1744, a publicat o gramatică latină, folosită anterior de el și apreciată de Societatea Erudită din Leipzig, pentru instituțiile educaționale reformate.⁴¹ Omul de știință Peter Bod a amintit cu apreciere și cursul său despre antichitățile grecești, susținut în limba latină: „Această scriere, dacă ar fi adusă în fața lumii, s-ar putea judeca că ar fi un sistem complet și perfect al Antichităților Grecești, asemănător cu care nu a existat în mâinile erudiților.”⁴² A

37 Szilády Zoltán (1878-1974) „Fizika a Bethlen Kollégiumban és az első magyarországi kísérleti fizika”, Töke István munkája in *Ki volt az első magyar physikus?* [Fizica la Colegiul Bethlen și prima încercare de fizică experimentală maghiară. Activitatea lui István Töke, cine a fost primul fizician maghiar?], Urânia, 1910, p. 493.

38 Kertész József, *Hazajáró lelkek – nagyenyedi képek* [Persoane de acasă - imagini din Aiud], Budapest, 1929.

39 Jakó Zsigmond - Juhász István, *Nagyenyedi diákok 1662-1884* [Studenti din Aiud], Bukarest, Kriterion, 1979, p. 138.

40 Bod Péter, *Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyar-Országban élt tudós embe reknek, nevezetesebben a kik valami, világ eleibe botosított írók által esméretésekké lettek, 's jó emlékezeteket fen-hagyták, Históriajok. Mellyet sok esztendő-k-alatt, nem kevés szorgalmatossággal egybe-szedegetett, és az mostan élőknek, 's ez-után következőknek tanuságokra, 's jóra-való felserkentésekre közönségessé tett.* F. TS. Bod Péter. A' M. Igeni Ekklesiában a' Krisztus Szolgája. [Atena maghiară, viața oamenilor de știință din Ungaria și Transilvania] Nyomtatott, Szeben, 1766, p. 3. cf. Egyed Emese - Jancsó Elemér (red.), *Bod Péter önéletírása* [Autobiografia lui Péter Bod], Târgu Mureș, Editura Mentor, 2007, p. 77. și Benkő Ferenc, *Parnassusi időtöltés*. Hetedik darab. Enyedi ritkaságok, Kolozsvár 1800 [Petrecerea timpului liber pe Parnas], p. 12.

41 Bod, *Magyar Athenás*, 3. cf. *Grammatica latina*, Nagyszeben, 1744. Acta Eruditorum din Leipzig l-a apreciat ca fiind excelent în 1747. În scurt timp, a devenit un manual în școlile din Transilvania. A doua ediție a apărut în 1750, a treia în 1759 la Brașov; ediția ulterioară a fost publicată în 1766 la Cluj.

42 Bod, *Magyar Athenás* 3. cf. Krizbai Jenő, „Ajtai Abód Mihály. A történelemszerete-

asigurat sprijin financiar pentru educația mai multor elevi săraci. Observând diferențele de nivel educațional între colegiile transilvănene și cele din Ungaria, a început să elaboreze un plan educațional unitar.⁴³ Sistemul său educațional unitar, numit „metoda Cellariana”, s-a bazat pe metoda aplicată la Universitatea din Hanovra de Christoph Cellarius (1636-1707) și Gesner, N., care avea ca scop triplu predarea sintaxei, dezvoltarea abilităților de vorbire și predarea retoricii.⁴⁴ În proiectul său, a pus mai mult accent pe operele scriitorilor din perioada principatului, comparativ cu scriitorii din perioada republicană latină, deoarece „nici preceptorii nu mai înțeleg latina pură, pe care nu au studiat-o niciodată”, subliniind astfel necesitatea aplicării practice a limbii latine și sprijinirea rezistenței intelectuale neafectate împotriva eforturilor centralizatoare ale administrației vieneze, care se bazau pe exemple arhaice.⁴⁵

Ajtai a organizat preceptorii în clase și a descris cum „să învețe ei înșiși și să-i învețe pe copii, deoarece preceptorii nu știau anterior cum să îi facă pe copii să citească autorii” pentru a fi „instruiți într-un mod benefic”. Ajtai a menționat că: „Am predat public metoda Cellariana atât preceptorilor publici, cât și celor privați”. Nu este nicio îndoială că aceasta a fost una dintre primele prelegeri pedagogice temeinice din istoria Colegiului din Aiud, dar și din Transilvania. Gramatică sa, publicată cu mare succes în 1744, a fost, de asemenea, bazată pe instrucțiunile didactice ale lui Ce-

tre nevelő tanár” [Miály Abód Ajtai profesorul care și-a învățat studenții să iubească istoria] in *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában* (szerk. Gudor Botond-Kurucz György-Sepsi Enikő), Károli Gáspár Tudományegyetem. L'Harmattan Kiadó Budapest, 2012., p. 94, și P. Szatmáry Károly, *A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története* [Istoria Colegiului Bethlen din Aiud], Nagyenyed, 1868, p. 208.

43 Dóczy Örs, „Habsburg oktatáspolitikai és helyi kultúraszervezés a 18. században. Kísérlet Bécs 18. századi ötödik, hatodik évtizedbeli politikai célkitűzéseinek és az erdélyi református kollégiumok oktatáspolitikájának és oktatásmetódusainak megfogalmazására” [Politica educațională habsburgică și organizarea culturii locale în secolul al XVIII-lea. O încercare de formulare a obiectivelor politice ale Vienei din deceniile cinci și șase ale secolului al XVIII-lea și a politicii educaționale și metodelor de predare ale colegiilor reformate din Transilvania], în *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok* VIII., Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Udvarhely, 2008, p. 81.

44 „Cellariana methodus” a folosit lucrările filologice ale lui Christoph Keller, care, în domeniul editării lucrărilor lui Cicero (*Epistolae ad familiares*), Iulius Caesar, Cornelius Nepos, Eutropius și Silius Italicus, a influențat pentru o lungă perioadă de timp predarea limbilor clasice la Aiud și Leiden, prin studiul geografic, istoric și al limbilor orientale.

45 Dóczy Örs, *Habsburg oktatáspolitikai.....*, p. 82.

llarius. S-a identificat cu noul spirit al epocii, care a avut un impact semnificativ și asupra lui Bod Péter, și anume că gramatica necesară pentru înțelegerea clasicilor latini poate fi predată și în limba maternă. În acest scop, a tradus lucrarea lui Cellarius în limba maghiară.⁴⁶ Fiind un susținător al wolffianismului, asociat cu numele profesorului Christoph Wolff (1679-1754) din Halle, a acordat o mare importanță predării matematicii. Datorită noilor sale metode pedagogice, a fost denunțat la Consistoriul Suprem, care, „din cauza plângerilor și incriminărilor, a numit o inspecție generală în 1744: episcopul Deáki József, notarul general Pelsőczy János și domnul Zágonyi György.”⁴⁷ Comisia i-a cerut lui Ajtai să scrie o carte de gramatică conform metodei Cellarius, care, conform promisiunii episcopului, a fost tipărită la Sibiu.

În 1747, la intervenția lui Vásárhelyi Tőke István, a fost destituit din funcția de șef de catedră și i s-a împiedicat retipărirea cărții sale metodologice. Lecțiile sale au fost preluate de Vásárhelyi Tőke István: „Domnul curator Wesselényi Ferenc a atribuit lecțiile lui Ajtai domnului Tőke, care „a eliminat autorii, a eliminat geografia și matematica, iar exercițiile de stil au fost înlocuite din nou de vechile exerciții de memorare”. În ciuda dificultăților, în 1748, Ajtai a elaborat un plan educațional unitar, pe care l-a numit *Methodus Studiorum*. Ajtai a devenit rectorul Colegiului în 1760.⁴⁸ În 1769, i s-a încredințat conducerea Comisiei Educaționale însărcinate cu reforma educațională la Târgu Mureș, al cărei sistem s-a bazat pe *Methodus Docendi*, derivat din experiențele anterioare ale lui Ajtai la Aiud, în cadrul *Methodus Studiorum*.⁴⁹ În metoda sa de predare, s-a bazat pe biblioteca pe care a adunat-o, pe antichitățile greco-romane și pe valorile numismatice. Prezentarea subiectelor a fost supusă unei analize filologice clasice, pe care a făcut-o interesantă pentru elevii săi printr-o excelentă sus-

46 Christoph Cellarius, *Grammatica Latina Linguae Hungaricae accomodata* (f.a.).

47 Dóczy Örs, *Habsburg ...*, p. 85.

48 *Hermányi Dienes József szépprózai munkái [Lucrările de literatură ale lui Hermányi Dienes József]*, prefață și aparat critic, S. Sárdi Margit, Budapest, Akadémiai- Balassi Kiadó, 1992 (*Régi Magyar Próza Emlékek*, 9), p. 646.

49 Pálfi József, *Református felsőoktatás Erdélyben*, Debrecen-Nagyvárad, 2008, pp. 128-129 cf. Krízsbai Jenő, „Ajtai Abód Mihály. A történelemszeretetre nevelő tanár” [Mihály Abód Ajtai profesorul care și-a învățat studenții să iubească istoria], în *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában* (szerk. Gudor Botond-Kurucz György-Sepsi Enikő), Károli Gáspár Tudományegyetem. L'Harmattan Kiadó Budapest, 2012, 91; Jakó Zsigmond - Juhász István, *Nagyenyedi diákok 1662-1884*, Bukarest, Kriterion, 1979, p. 31.

ținere retorică și teologică.⁵⁰ Ajtai a aplicat o metodă specială pentru educarea elevilor de origine nobilă, adică „instituirea nobilității”, considerând că tinerii nobili „au alte scopuri, așa cum se menționează clar și în dispoziția Prințului Gabriel Bethlen”.

Pentru elevii externi, majoritatea de origine nobilă (extraneus), a aplicat o metodă care puna un accent mai mare pe studiul geografiei, istoriei și științelor naturale. A făcut acest lucru în speranța unei mai bune îndepliniri a carierei sociale viitoare, cunoscută sub numele de *cursus honorum*. A afirmat: „Am dezvoltat studiile geografice și matematice și le-am dus atât de departe încât copiii știau mai bine decât vechii latini.” Retorica a fost fără îndoială predată pentru a sprijini formarea omiletică a preoților: imitarea (per imitationes), amplificarea (amplificationes), ornamentarea, colorarea (ornatus), exercițiile de vorbire (praxis) erau metodele sale. De asemenea, a fost complet nou faptul că și-a prezentat subiectul în limba maghiară, iar elevilor li s-a cerut să prezinte anual un discurs public (publica oratio) și, la finalul studiilor, să prezinte o disertație (datis materiis) pe tema materiei respective. Prezentările sale istorice, cum ar fi prelegerea despre pregătirea mumiiilor egiptene, erau impregnate de cunoștințele sale științifice de înalt nivel, excelent prezentate, astfel încât elevii să poată înțelege că acestea „*pot rămâne neputrezite timp de trei mii de ani*”.⁵¹ Desigur această părere despre umanismul religios practicat de reformați a părut avantgardistă la acea vreme.

În general valorile pedagogice ale colegiilor protestante pot fi legate de perseverență și eficacitate în actul educației. Colegiul din Odorhei are un moto în blazonul școlii prin care exemplifică drumul pedagogiei umaniste: „*Per spinam ad rosam*” (prin spini la trandafiri). Condiția pedagogică a includerii în marea familie a studenților era ca aceștia să fie sensibili la cele mai importante noutăți din cadrul științelor naturii, filosofiei sau teologiei. Accesul la învățământ a fost unul inclusiv, prin modelarea conflictelor și diferențelor sociale în sensul integrării păturilor care nu își permiteau financiar cheltuielile pentru studii. Colegiile au fost modele de autoadministrare instituțională. Având regulamente precise și stricte, viața studenților era atent organizată, incluzând și orarul studiilor. Regulamentul prevedea asigurarea necesităților de hrană (pâini mici / țipău) zilnică, băutură (pentru studenții mai în vârstă vin), îmbrăcăminte specifică vieții de student, cărți

50 Krízbai Jenő, *Ibidem*, p. 91.

51 *Idem*, p. 93.

fundamentale necesare studiului în colegiu și burse. Organizarea interioară nu prevedea, dar regulile nescrise ale conviețuirii permiteau ca cei mai săraci dintre studenți să mediteze contra unor sume studenții mai bogați. Veniturile se socoteau ca fiind surse de autofinanțare. Pentru elevii care erau considerați performanți, colegiile prin relațiile lor privilegiate cu lumea nobiliară, obțineau burse de studiu. În contravaloarea acestor stipendii după terminarea studiilor maturanzii erau invitați să presteze servicii pastorale ori pedagogice familiilor care i-au ajutat. Dacă colegiul era pauper și nu se putea susține financiar, studenții plecau de sărbători în comunitățile din țară unde erau primiți ca legați ai colegiului. Legația însemna prestarea serviciilor liturgice de sărbători de către studenți în contravaloarea unei sume de bani, prin care comunitatea ajuta deopotrivă colegiul și studentul acestuia. Regulamentele școlare conțineau formule de jurământ de fidelitate către alma mater, în cadrul căruia disciplină biblică era o regulă călăuzitoare. Studenții se ghidau după reguli precise privind comportamentul, obligațiile de studiu, legi care prevedeau și o anume disciplină socială în vederea coabitării cu orașul în care rezidau colegiile. Abaterile se pedepseau asemenea regulilor din disciplină bisericească. Rectorul colegiului, profesorii și seniorul colegiului avea din punct de vedere regulamentar "puterea cheilor" prin care un student recalcitrant față de impunerea regulamentelor putea fi exmatriculat sau reintegrat în școală. Regulamentele dincolo de impunerea pentru studenți prevedeau și reguli stricte de subordonare față de profesori în relație cu cultul reformat și cu păstrarea ortodoxiei învățăturii protestante, în vederea eliminării derapajelor ideologice venite mai ales dinspre universitățile protestante din Vest. Procesul studierii se încheia în jurul vârstei de 26 de ani, perioadă în care se puteau efectua și studii în străinătate. Peregrinarea academică permitea studenților ocuparea unor posturi administrative, parohiale mult mai importante, decât studierea doar în colegiu. Pentru a-și permite studiul în străinătate un student absolvent de colegiu, pe lângă scrisorile de recomandare și acordul bisericii era preocupat de colectarea fondurilor necesare călătoriei, proces public de colectare de donații denumit albizare.

Calitatea de domidoctus (format doar acasă) permitea atingerea palierelor inferioare în cadrul vieții bisericești. Revenirea în țară după un proces de 1-3 ani de peregrinare academică s-a desfășurat cu responsabilitate față de colegiu și de regiunea care l-a trimis. Educația și formarea profesională reprezenta un bun public (*bonum publicum*) pe care-l înapoia

cu erudiție și credință comunității de unde a plecat. Astfel pedagogia reformată devine un act de utilitate publică și responsabilitate socială, valori confesate până astăzi.

Umanismul și toleranța colegiilor reformate rezidau în faptul că dincolo de accentele prozelitismului religios, acestea vedea prin actul pedagogic și cultural profesat o adevărată misiune față de toate confesiunile și etniile în cadrul cărora își desfășurau activitatea. Cu toate că definiția lor este eminentamente una confesională, în cadrul lor se pot observa și persoane aparținând cultului catolic, unitarian, greco-catolic, sau ortodox. Formarea umanistă era considerată extrem de eficace și pentru aceea, care nu profesau aceeași religie cu majoritatea studenților. Astfel în cadrul particulei din Orăștie sunt numeroși studenți din familiile de origine română din Țara Hațegului, ca de ex. Mara, Kendeffy etc. sau la Aiud unul dintre studenții eminenți a fost Mihail Halici⁵². Dincolo de integrarea confesională a românilor s-a încercat și o aclimatizare a sistemului colegial reformat la realitățile românești din Țara Făgărașului. Susana Lorántffy înființa pe lângă particula reformată și școala românească pentru tinerii aparținând familiilor boierești îndeobște ortodoxe. Astfel umanismul colegiilor reformate depășea doar tiparul confesional, chiar dacă accentele misionarismului și prozelitismului erau susceptibile.

Colegiile sunt tributare vicisitudinilor istoriei. Adeseori au fost distruse de turci, tătari și incendii: de ex. Alba Iulia în 1658. Acestea s-au reorganizat aproape instantaneu după trecerea pericolului. Școlile, mai ales la începutul secolului al 18-lea devin centre ale rezistenței confesionale. Fie prin faptul că funcționează ca loc de refugiu pentru ierarhi de altă confesiune, fie prin împotrivirea lor față de tentele catolicizante ale puterii Habsburgice (*jus resistendi*). Ca și astăzi centrele pedagogice în vremuri tulburi devin pepiniere ale rezistenței împotriva vicisitudinilor de orice fel. Colegiile erau extrem de vulnerabile în fața factorului istoric și politic. Totuși aproape în împrejurări inumane și condiții economice precare preoți erudiți, studenți și profesori au construit acea Republică a Literelor, ale căror margini nu puteau fi trasate politic. Întotdeauna au căutat afirmarea unei identități naționale și confesionale în consens cu ceea ce vedeau în partea mai dezvoltată a Europei. Teologia acestora se baza pe umanismul Bibliei,

52 Călinescu, George, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, Ediție nouă, revăzută de autor. Text stabilit de Al. Piru, Craiova, Editura Vlad & Company, 1993.

prin care Cuvântul este cel care modelează școala și biserica. Între colegii nu a fost întotdeauna o relație cordială. Concurența pedagogică, influența diverselor curente teologice aducea dispute care, se încerca să fie rezolvate în spiritul toleranței confesionale tradiționale.

Secolul 20. a însemnat și o renaștere a pedagogiei transilvănene protestante în contrapondere a învățământului de stat. Colegiile reformate încercau să păstreze acele valori pe care le-au practicat în decursul a câtorva decenii și s-au repliat conform cerințelor pedagogice privind transformarea învățământului preuniversitar. Completarea studiilor colegiale cu studii teologice sau universitare de rang superior, arătau și vectorul integrării pedagogice a școlilor reformate în marile centre precum Cluj sau Tg. Mureș⁵³. Laicizarea unor departamente precum filosofia, istoria, dreptul⁵⁴ au dus la diversificarea actului pedagogic, care rămânea încă tributară vechiului sistem. Liberalismul teologic a diluat esența teologică a discursului reformat și a transformat Colegiile în instituții istorice formatoare de cultură. Provocarea naționalismului și necesitatea înnoirii teologice, dedublate de criza economică arătau cu prisos că pedagogia acestora trebuie reformată și adaptată la noile cerințe. Biserica se avânta în misiuni globale în Africa, Asia ceea ce presupunea un dialog mult mai amplu intercultural.

Conflagrațiile secolului 20. duc la o drastică transformare a formelor de învățământ reformat⁵⁵. După primul război mondial și dezintegrația Imperiului Habsburgic, biserica reformată rămâne fără suport politic și economic statal, aflându-se într-o poziție minoritară. Reforma agrară și exilarea actului pedagogic în atribuțiile exclusive ale Bisericii au conștientizat că pedagogia reformată trebuie pusă în slujba vieții minoritare. Ideea unității dintre școală și biserică revine în forță în Transilvania, parte din 1918 a României. Colegiile au fost puse în situația de a-și încheia sau restrânge activitatea (Orăștie) fie s-au angajat în reformularea identității confesionale în cadrul noului stat⁵⁶. Discuțiile din jurul finanțării precare a în-

53 Nagy Géza, *A kolozsvári református teológiai fakultás története [Istoria Universității din Cluj]*, Kolozsvár, 1995.

54 Pálfi József, "Az egyházi és világi rend igénye az igazságosság és jog területén. A jogi oktatás és jogakadémiák szerepéről a református kollégiumi iskolázásban" [*Predarea dreptului în colegiile reformate*], *Partiumi Egyetemi Szemle*, vol. 7, nr. 2, 2008, pp. 27–38.

55 Nagy Alpár Csaba, *A dél-erdélyi református egyházkerületi rész története (1940–1945)* [*Istoria bisericii reformate din Ardealul de Sud 1940/1945*], Budapest, 2012.

56 Szántó Tünde, "Felekezeti oktatás az Erdélyi Református Egyházkerületben a két

vățământului minoritar în România interbelică au dus la un efort financiar considerabil al enoriașilor în vederea menținerii colegiilor ca școli finanțate exclusiv de biserică, dar verificate (mai ales pedagogic) de stat. Dezvoltarea colegiilor au dus la formarea unei elite transilvănene maghiare, capabile să surclaseze dincolo de situația critică a finanțării și integrarea minorității maghiare în noul context politic⁵⁷. Tragismul existenței colegiilor, asemenea altor instituții confesionale a intervenit după sfârșitul celui de-al doilea război mondial⁵⁸. Desființarea învățământului confesional sub apăsarea ideologiilor de stânga a dus exilarea pedagogiei creștine în biserică⁵⁹. Educația confesională oficial a încetat să existe, dar neoficial era prezent prin întărirea mișcării școlilor de duminică sau sâmbătă din cadrul protestantismului. Comunismul a eșuat în laicizarea totală a pregătirii materialiste a tineretului din România, rămânând resurse semnificative prin care după turnura din 1989 colegiile reformate și-au reluat activitatea.

Secolul al 21-lea din punct de vedere al pedagogiei creștine se confruntă cu un relativism și liberalism teologic în care cu greu se pot regăsi vechile baze ale umanismului confesional, care a animat elevii colegiilor peste decenii. Pietatea colectivă s-a retras în cel mai bun caz în carapacea pietății personale. Educația creștină a secolului 21. cu greu poate reconstituii cultume capabile să schimbe viziunea individualistă și agnostă a societății impregnate încă de gândirii tributare comunismului. Din aceste motive este o nevoie stringentă de reevaluare a metodelor pedagogice creștine indiferent de confesiune. Relațiile interconfesionale și conlucrarea în vederea aplicării și reevaluării metodelor pedagogice creștine de succes sunt cerințe minime în realizarea unui curriculum al consolidării actului pedagogic creștin. Au apărut noi sensibilități privind eco-teologia, prin care abordarea persoanei și comunității la lumea Creată și periclitată ecologic de om, devine noua

világháború között" [*Învățământul reformat din Transilvania între cele două războaie mondiale*], în *Református Szemle* 3-5 (2003), pp. 300-516.

57 Kis-Mihály Ildikó, "Politika, egyház, oktatás a két világháború közötti Romániában" [*Politica, educația și biserica din România interbelică*], în *Református Szemle*, 4-5 (2002), pp. 433-443.

58 Buzogány Dezső (red.), *Alma mater. Az Erdélyi Református Egyházkerület kollégiumainak élete a két világháború között* [*Colegiile reformate ale Eparhiei Reformate din Ardeal între cele două războaie mondiale*], Kolozsvár, 2006, pp. 357.

59 Buzogány Dezső, Jánosi Csongor, *A református egyház Romániában a kommunista rendszer első felében. Tanulmányok és dokumentumok*. [*Biserica Reformată din România în prima parte a regimului comunist*], Budapes, L'Harmattan, 2011.

etică a pedagogiei creștine. Bio-etica și sensibilitățile raportării teologiei la ideologiile gender necesită răspunsuri date de procesul educativ practicat inclusiv în colegiile protestante. Asemenea valorilor practicate în secolele precedente aceste noi provocări ale secolului 21. cer o ținută etică creștină, bazată pe biblicism și toleranță față de aproapele tău.

Contrar multora care văd apusul Colegiilor reformate în deconfesionalizarea societății, rolul pedagogiei creștine prin responsabilizarea acesteia este în creștere⁶⁰. Esența demersului pedagogic este de a pregăti un om integrat (fizic, spiritual), o persoană cu credință și erudiție (biblicitate, *pietas et eruditio*), al cărui ținută tolerantă se bazează pe etica creștină⁶¹. Pedagogia creștină a dorit dintotdeauna pregătirea tinerilor cu sensibilitate față de problemele naturii făurite de Dumnezeu, pentru rezolvarea cărora are și răspunsuri-soluții pertinente⁶². Pedagogia colegiilor reformate este formatoare de tineri al căror identitate este însuși esența credinței care a pus bazele spirituale ale Europei: un modernism ponderat, tolerant, inclusiv și christic⁶³. Umanismul religios al secolului 21. din colegiile reformate poate fi deci înțeles, doar din perspectiva istorică a raporturilor dintre Transilvania cu Europa începând cu perioada Reformei, trecând prin perioada iluministă mai apoi manifestându-se în condițiile apăsătoare ale secolului 20⁶⁴. Esența pedagogiei reformate poate fi însumată în ideea slujirii: a lui

60 Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla, *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe [Istoria generală a pedagogiei și școlii]*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003; Mészáros – Németh – Pukánszky, *Neveléstörténet szöveggyűjtemény [Collecție texte de pedagogie universală]*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003; Erdődi János, *Neveléstörténet [Istoria pedagogiei]*, Budapest, 1907.

61 Kalkman, Bert, De Kool, Rieke și Roeleveld, Evert: *A keresztyén pedagógia esszenciája [Esența pedagogiei creștine]*, trad. Pusztai Gábor, RPI-OGO-Driestar Educatief, 2012, pp. 33-34.

62 Mészáros István, *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon [Un mileniu de învățământ confesional catolic]*, SZIT, Budapest, 2000; Szűcs Ferenc, "A reformáció oktatási és nevelési eszménye" [*Obiectivele pedagogice ale reformei*], în Tenke Sándor – Karasszon István (red.): „Fölbuzog szívem szép beszédre” KRE-BTK, Budapest, 1996; Bavinck, H., *A keresztyén pedagógia alapelvei [Bazele pedagogiei creștine]*, Budapest, 1923.

63 Ábrám Tibor, "Magyarországi Református Egyházköznevelési intézményrendszer-fejlesztési stratégiájának scenárióelemzése" [*Analizată scenariile dezvoltării instituțiilor pedagogice reformate din Ungaria*], în *Magyar Református nevelés - Református Pedagógiai folyóirat*, 2019/1, pp. 6-13 și Ábrám Tibor, *A Magyarországi Református Egyház Köznevelési Intézményrendszer-fejlesztési Stratégiái Modellje*, PhD értekezés (kézirat), 2018.

64 Sanda István Dániel, "A reformáció hatása a magyar és erdélyi protestáns nevelésre"

Dumnezeu și a aproapelui tău⁶⁵, ceea ce este exprimat și în crezul Colegiului Reformat din Debrețin: "orando et laborando": roagă-te și muncește. Continuitatea spiritualității franciscane în cadrul reformei religioase, realizează deci o etică a pedagogiei protestante, ancorate în utilitarism, eficacitate⁶⁶ și simplitate creștină, bazată pe Sfânta Scriptură.

În concluzie, pedagogia reformată a fost tributară celor mai noi pedagogii europene dezvoltând un plan educațional unitar, pe care l-a numit *Methodus Studiorum*, ceea ce denotă perseverență și eficacitate în actul educației. Umanismul și toleranța colegiilor reformate rezidau în faptul că dincolo de accentele prozelitismului religios, acestea vedea prin actul pedagogic și cultural profesat o adevărată misiune față de toate confesiunile și etniile în cadrul cărora își desfășurau activitatea. Școlile, mai ales la începutul secolului al 18-lea devin centre ale rezistenței confesionale. Fie prin faptul că funcționează ca loc de refugiu pentru ierarhi de altă confesiune, fie prin împotrivirea lor față de tentele catolicizante ale puterii Habsburgice (*jus resistendi*). Colegiile sunt afectate de vicisitudinile istoriei. Adeseori au fost distruse de turci, tătari și incendii: Secolul 20. a însemnat și o reaşezare a pedagogiei transilvănene protestante în contrapondere a învățământului de stat. Colegiile reformate încercau să păstreze acele valori pe care le-au practicat în decursul a câtorva decenii și s-au repliat conform cerințelor pedagogice privind transformarea învățământului preuniversitar Laicizarea unor departamente precum filosofia, istoria, dreptul au dus la diversificarea

[*Efectetele Reformei asupra educației protestante din Ungaria și Transilvania*], în *Neveléstörténet*, 2011, pp. 91-99; *Oktatás Erdélyben – az elméletől a gyakorlatig, a középkortól a 20. századig/Education in Transylvania – From Theory to Practice, from the Middle Ages to the Twentieth Century*, Egyetemi Műhely Kiadó Kolozsvár, 2016.

65 Gulyás Péter, Koncz András, Dr. Lázár László, Dr. Siba Balázs: "A vezetett vezető – a szakmai kompetenciák, a menedzsment módszerek és a spiritualitás összefüggései egy nemzetközi vezetői kutatás tükrében" [*Conducătorul condus- competențe și management instituțional în context spiritual și internațional*], *Igazság és Élet*, 2016/1, http://sibabalazs.com/wp-content/uploads/2017/12/25._Kitekintes_FS.pdf, [accesat 06.08.2024] pp. 177-189; Rózsai Tivadar, *Az egyház jövője. Tanulmányok a református keresztyén nevelés kérdéseiről* [Viitorul bisericii. Studii despre pedagogia creștină], Debrecen, 2014; Pálhegyi Ferenc, "A Krisztus-központú pedagógiai gondolkodás" [*Pedagogia care are în esența ei învățătura lui Hristos*], *Mester és Tanítvány*, nr. 5., ianuarie 2005, p. 41.; Szontagh Pál, "Szolgáló vezetés a keresztyén iskolában" [*Conduita slujirii pedagogice în școlile creștine*], în *Magyar Református nevelés- Református Pedagógiai folyóirat*, 2019/1, pp. 13-26.

66 Max Weber, *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, ed. Antet Revolution, 2012.

actului pedagogic, care rămânea încă tributară vechiului sistem. Conflagrațiile secolului 20. duc la o drastică transformare a formelor de învățământ reformat au conștientizat că pedagogia reformată trebuie pusă în slujba vieții minoritare. Ideea unității dintre școală și biserică revine în forță în Transilvania, parte din 1918 a României. Desființarea învățământului confesional sub apăsarea ideologiilor de stânga a dus exilarea pedagogiei creștine în biserică. După turnura din 1989 colegiile reformate și-au reluat activitatea. Educația creștină a secolului 21. cu greu poate reconstituii cutume capabile să schimbe viziunea individualistă și agnostică a societății. Esența pedagogiei reformate poate fi însumată în ideea slujirii: a lui Dumnezeu și a aproapelui tău, ceea ce este exprimat și în crezul Colegiului Reformat din Debrețin: "orando et laborando": roagă-te și muncește.

Bibliografie selectivă

- ÁBRÁM, Tibor, "A magyarországi Református Egyház köznevelési intézményrendszer-fejlesztési stratégiájának szcenárióelemzése" [*Analizat scenariile dezvoltării instituțiilor pedagogice reformate din Ungaria*], în: *Magyar Református nevelés- Református Pedagógiai folyóirat*, 2019/1.
- ASZTALOS, Miklós, "A wittenbergi egyetem és a magyar kálvinizmus" [Universitatea din Wittenberg și calvinismul maghiar], în *A bécsi magyar történeti intézet évkönyve. II.* Budapest, 1932.
- APÁCZAI, Csere János, *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról* [Despre necesitatea imperativă a școlilor], Budapest, Magvető Kiadó, 1981.
- BARTÓK, György, „Descartes sorsa Magyarországon” [Soarta lui Descartes în Ungaria], în *Szellem és Élet*, 3-4, Budapest, Szeged, 1938.
- BENKŐ, Ferenc, *Parnassusi időtöltés*, Hetedik darab. Enyedi ritkaságok, Kolozsvár, 1800 [Petrecerea timpului liber pe Parnas], p.12.
- BOD, Péter, *Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyar-Országban élt tudós embereknek, nevezetesebben a kik valami, világ eleibe botosított irások által esmérétesekke lettek, 's jó emlékezeteket fen-hagyták, Históriajuk. Mellyet sok esztendő-k-alatt, nem kevés szorgalmatossággal egybe-szedegtetett, és az mostan élőknek, 's ez-után következendőknek tanuságokra, 's jóra-való felserkentésekre közönségessé tett.* F. TS. Bod Péter. A' M. Igeni Ekklesiában a' Krisztus Szolgája, Nyomtatott, Szeben, 1766.
- BUZOGÁNY, Dezső (red.), *Alma mater. Az Erdélyi Református Egyházkerület kollégiumainak élete a két világháború között* [Colegiile reformate ale

Eparhiei Reformate din Ardeal între cele două războaie mondiale], Kolozsvár, 2006.

- DÓCZY, Örs, „Habsburg oktatáspolitikája és helyi kultúraszervezés a 18. században. Kísérlet Bécs 18. századi ötödik, hatodik évtizedbeli politikai célkitűzéseinek és az erdélyi református kollégiumok oktatáspolitikájának és oktatásmetódusainak megfogalmazására” [Politica educațională habsburgică și organizarea culturii locale în secolul al XVIII-lea. O încercare de formulare a obiectivelor politice ale Vienei din deceniile cinci și șase ale secolului al XVIII-lea și a politicii educaționale și metodelor de predare ale colegiilor reformate din Transilvania.], în *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok VIII.*, Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Udvarhely, 2008.
- DUMITRAN, Ana, *Religie ortodoxă – Religie reformată. Ipostaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI–XVII*, Cluj–Napoca, 2004.
- EGYED, Emese; Jancsó Elemér (red.), *Bod Péter önéletírása [Autobiografia lui Péter Bod]*, Târgu Mureș, Editura Mentor, 2007.
- EGYED, Emese; Jancsó Elemér (red.), *Bod Péter önéletírása [Autobiografia lui Peter Bod]*, Târgu Mureș, Editura Mentor, 2007, p.77.
- GÖNCZI, Lajos, *A székelyudvarhelyi evangéliumi Református Kollégium múltja és jelene – Történeti vázlat [Schiță istorică a Colegiului Reformat din Odorhei]*, Székelyudvarhely, 1895.
- GUDOR, Kund Botond, „Leiden, the formative space of the transylvanian academical pilgrimage. Case of Bod Péter (1712-1769)”, în *The Historiographical Paradigm change in 18th century Transylvania*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2009.
- GUDOR, Kund Botond; Dumitran Daniel (red.), *Geneza și semnificația ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei (secolele XVI-XVIII)*, Alba Iulia, Editura Altip, 2010.
- GULYÁS, Péter, Koncz András, Dr. Lázár László, Dr. Siba Balázs, „A vezetett vezető – a szakmai kompetenciák, a menedzsment módszerek és a spiritualitás összefüggései egy nemzetközi vezetői kutatás tükrében” [Conducătorul condus- competente și management instituțional în context spiritual și internațional], *Igazság és Élet*, 2016/1, http://sibabalazs.com/wp-content/uploads/2017/12/25._Kitekintes_FS.pdf.
- HERPEI, János; Köpeczy János, *Adattár XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, II, Szeged-Budapest, 1966.

- KONCZ, József, *A marosvásárhelyi evangéliumi Református Kollégium története (1557-1895) [Istoria Colegiului Reformat din Târgu Mureș]*, Marosvásárhely, Editura Mentor, 2006.
- KÓNYA, Péter, Kónya Annamária (red.), *Reformáció Közép-Európában II.*, Presov, Vydavateľstvo Presovskej Univerzity, 2018.
- KOPP, Erika, "A kálvinizmus hatása a magyar oktatásügyre" [Efectele calvinismului asupra pedagogiei maghiare], în *Magyar Tudomány*, 2010/2.
- KRÍZBAI, Jenő, „Ajtai Abód Mihály. A történelemszeretetre nevelő tanár” [Mihály Abód Ajtai profesorul care și-a învățat studenții să iubească istoria], în *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában* (szerk. Gudor Botond-Kurucz György-Sepsi Enikő), Károli Gáspár Tudományegyetem, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2012.
- IMRE, Sándor, *A felsőbb oktatás Erdélyben 1541–1918 [Învățământul superior din Transilvania 1541-1918]* în <https://mek.oszk.hu/04700/04729/html/31.html>
- JAKÓ, Zsigmond - Juhász István, *Nagyenyedi diákok 1662-1884*, Bukarest, Kriterion, 1979.
- KALKMAN, Bert, De Kool, Rieke și Roeleveld, Evert: *A keresztyén pedagógia esszenciája [Esența pedagogiei creștine]*, trad. Pusztai Gábor, RPI-OGO-Driestar Educatief, 2012.
- KECSKEMÉTI, Gábor, „The Reception of Ramist Rhetoric in Hungary and Transylvania: Possibilities and Achievements”, în *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts: Ramism in Britain and the Wider World*, eds. Steven J. Reid și Emma Annette Wilson, Farnham, UK, ed. Ashgate, 2011.
- KECSKEMÉTI, Gábor, „A németalföldi egyetemek hatása a kora újkori magyarországi eszmetörténetben”, în *Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, ed. Bozay Réka, Debrecen, Printart-Press Kft., 2014.
- KIS-MIHÁLY, Ildikó, "Politika, egyház, oktatás a két világháború közötti Romániában" [*Politica, educația și biserica din România interbelică*], în *Református Szemle*, 4-5 (2002).
- KOLTAY-KASTNER, Jenő, „Tótfalusi Kis Miklós Coccejanizmusa” [Cocceianismul lui Kis Miklós Tótfalusi], în *Irodalomtörténeti közlemények [Studii de istorie literară]*, 1954.
- KRÍZBAI, Jenő, „Ajtai Abód Mihály. A történelemszeretetre nevelő tanár” [Mihály Abód Ajtai profesorul care și-a învățat studenții să iubească isto-

- ria], în *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában* (szerk. Gudor Botond-Kurucz György-Sepsi Enikő), Károli Gáspár Tudományegyetem. L'Harmattan Kiadó Budapest, 2012.
- NAGY, Géza, *A Bethlen Kollégium tudományos gyűjteményeinek története [Istoria colecțiilor științifice de la Colegiul Bethlen]*, Kolozsvár, 1947.
 - NAGY, Géza, *A kolozsvári református teológiai fakultás története [Istoria Universității din Cluj]*, Kolozsvár, 1995.
 - OBORNI, Teréz, *Erdély fejedelmei [Principii Transilvaniei]*, Budapest-Kolozsvár, 2023.
 - *Oktatás Erdélyben – az elmélettől a gyakorlatig, a középkortól a 20. századig/ Education in Transylvania – From Theory to Practice, from the Middle Ages to the Twentieth Century*, Egyetemi Műhely Kiadó Kolozsvár, 2016.
 - PÁLFI, József, *Református felsőoktatás Erdélyben*, Debrecen-Nagyvárad, 2008.
 - PÁLFI, József, "Az egyházi és világi rend igénye az igazságosság és jog területén. A jogi oktatás és jogakadémiák szerepéről a református kollégiumi iskolázásban" [*Predarea dreptului în colegiile reformate*], *Partiumi Egyetemi Szemle*, vol. 7, nr. 2, 2008.
 - PÁLHEGYI, Ferenc, "A Krisztus-központú pedagógiai gondolkodás" [*Pedagogia care are în esența ei învățătura lui Hristos*], *Mester és Tanítvány*, nr. 5, ianuarie 2005.
 - ROTARU, Ioan-Gheorghe; Ieremia Rusu (Eds.), *Reforma 500 de ani de impact teologic eclesial și social*, Cluj Napoca, Editura Risoprint, 2017.
 - ROTARU, Ioan-Gheorghe, "The Transylvanian Diet: A Precedent to Human Rights and Religious Freedom - 400 Years Prior to the Universal Declaration of Human Rights", în *Shaping a World of Freedoms: 75 Years of Legacy and Impact of the Universal Declaration of Human Rights*, Nelu Burcea and Liberato C. Bautista (eds.), New York, United Nations Plaza, UNEQUAL World Research Center, 2023, pp. 205-221.
 - ROTARU, Ioan-Gheorghe, "A look at how the concept of human rights has evolved over time", în *Journal For Freedom of Conscience (Jurnalul Libertății de Conștiință)*, vol 11, nr.2 (2023), pp.825-874.
 - ROTARU, Ioan-Gheorghe, *Sabatarieni în contextul vieții transilvane (sec. XVI-XX)*, vol. I, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2014.
 - ROTARU, Ioan Gheorghe, *Istoria filosofiei, de la începuturi până la Renașterea*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2005.

- RÓZSAI, Tivadar, *Az egyház jövője. Tanulmányok a református keresztyén nevelés kérdéseiről* [Viitorul bisericii. Studii despre pedagogia creștină], Debrecen, 2014.
- SANDA, István Dániel, "A reformáció hatása a magyar és erdélyi protestáns nevelésre" [Efectetele Reformei asupra educației protestante din Ungaria și Transilvania], în *Neveléstörténet*, 2011.
- SZATMÁRY, Károly, P., *A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története* [Istoria Colegiului Bethlen din Aiud], Nagyenyed, 1868.
- SZILÁDY, Zoltán (1878-1974), „Fizika a Bethlen Kollégiumban és az első magyarországi kísérleti fizika”, *Tőke István munkája in Ki volt az első magyar fizikus?*, Uránia, 1910.
- SZÖGI, László, *A magyar felsőoktatás kezdetei* [Începuturile învățământului superior din Transilvania] <https://www.kfki.hu/~cheminfo/hun/olvaso/histchem/legenda/egyetem/felso2.html>
- SZONTAGH, Pál, "Szolgáló vezetés a keresztyén iskolában" [Conduita slujirii pedagogice în școlile creștine], în: *Magyar Református nevelés - Református Pedagógiai folyóirat*, 2019/1.
- TÓTH, Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében* [Sub semnul Reformei prelungite], Budapest, 2023.
- TÖRÖK, István, *A kolozsvári evangéliumi Református Collegium története* [Istoria Colegiului reformat din Cluj], Kolozsvár, 1905.
- WEBER, Max, *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, Editura Antet Revolution, 2012.
- ZSENGELLÉR, József, "Vörös kakasból fénix. Református Kollégium-tüzek története és hatásai az oktatásra" [Din cocoșul înroșit se naște pasărea fenix. Incendii la colegiile reformate și efectele acestora asupra procesului de învățământ], *Egyháztörténeti Szemle, Tudományos folyóirat, Church History Review, Academic journal*, no. 1, 2022/23.
- ZOVÁNYI, Jenő, *A magyarországi protestantizmus története I-II* [Istoria protestantismului din Ungaria], ed. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004.